

LÖSSENKISM JA TARTU ÜLIKOOLI BIOLOOGIAOSAKOND STALINISMI AJAL

Anu Raudsepp

Nõukogude geneetikat aastatel 1937–64 peetakse lõssenkismi tõttu teadusajaloo üheks veidramaks valdkonnaks.¹ Enne kui lõssenkismi Nõukogude Liidus 1965. aastal ametlikult tauniti, jõuti kahjustada ja pidurdada tõsiselt geneetika ja teistegi loodusteaduste arengut.

Teema on tänaseni aktuaalne, üheks huvipakkuvaks valdkonnaks on jäänud lõssenkismi tõttu kannatanute saatus. Viimasel ajal huvitatakse järjest enam ülikoolides toimunust. Hiljuti avaldati Moskvas kaheköiteline raamat aastatel 1930–60 Moskva ülikooli bioloogiateaduskonnas õppinud tudengitega tehtud intervjuudest.² Kogutud unikaalne informatsioon võimaldab selgitada nii nimetatud teaduskonna ajalugu kui tollast teaduspoliitikat ja selle mõju laiemaltki. A. A. Kasjan on avaldanud põhjaliku raamatu stalinismiaegsetest diskussioonidest nõukogude teaduses, sh bioloogias. Ta vaatleb eraldi lõssenkismiga seotud küsimusi Gorki ülikoolis.³

Eestis on meenutusi siinse bioloogiateaduse seostest ja kokkupuudetest mitšurinluse ja lõssenkismiga kirjasõnas avaldanud eelkõige tollased bioloogiatudengid, hilisemad tuntud teadlased Erast Parmasto, Hans Trass, Viktor Masing ja stalinismiajal tuntud bioloog Harald Haberman.⁴ Tartu Ülikooli ajaloo käsitluses on samuti antud teatav ülevaade bioloogiaosakonna faktoloogiast, mis aga selgitab vähe tegelikke probleeme.⁵ Põhjali-

¹ Zhores A. Medvedev, *The Rise and Fall of T. D. Lysenko* (New York: Anchor Books, 1971), 5.

² *Mozaika sudeb biofakovtsev MGU 1930–1960 godov postupleniya, tom I. 1930–1950-e gody; tom II. 1951–1960-e gody*, pod. red. M. V. Guseva (Moskva: Tovarishchestvo nauchnykh izdaniy KMK, 2007).

³ *Ideologiya i nauka. Diskussii sovetskikh uchenykh serediny XX veka*, otv. red. A. A. Kasjan (Moskva: Progress-Traditsii, 2008), 45–93.

⁴ Erast Parmasto, “See kurikuulus augustisessioon”, *Eesti Loodus*, 11 (1988), 728–730; Hans Trass, *Üksi ja ühes: mnemograafia* (Tartu: Ilmamaa, 2002); Viktor Masing, *Sammud samblas ja liivas: meenutusi möödunust ja teatmeid tehtust* (Tartu: Vanemuise Seltsi Kirjastus, 1999); Harald Haberman, *Tagasivaatamisi* (Tallinn: Eesti Raamat, 1988).

⁵ *Tartu Ülikooli ajalugu*, 3, 1918–1982, koost. Karl Siilivask ja Hillar Palamets (Tartu: Eesti Raamat, 1982), 271–275.

kuma ülevaate on andnud Lembit Raid oma raamatus *Vaevatee*.⁶ Uuema kirjanduse põhjal kirjutas Tanel Kallis Tartu Ülikoolis 2008. aastal bakalaureusetöö *Lössenkism Nõukogude Liidus*.⁷

Antud teema uurimisel on oluliseks allikabaasiks Ajalooarhiivis olevad ülikooli ajalooa seotud materjalid: fondist *Tartu Ülikool* (5311) saab eriti väärtuslikku infot bioloogiaosakonna kateedrijuhatajate koosolekute protokollidest, mida aitavad täpsustada fondis *Tartu Ülikooli Arhiiv* olevad õppejõudude isiklikud toimikud. Tollastes sündmustes osalenute isiklikke seisukohti või motiive aitavad mõista Tartu Ülikooli Raamatukogu käsi- kirjade ja haruldaste raamatute osakonnas asuvad isikuarhiivid, millest põhjalikumad on fondid 147 (Juhan Aul) ja 112 (Heinrich Riikoja).

Käesoleva artikli eesmärk on selgitada eeskätt senikasutamata arhiivi- allikate põhjal lössenkismi kandepinda ja sellele vastuseisu vormilisi võimalusi Tartu Riikliku Ülikooli (TRÜ) bioloogiaosakonnas.

Lössenkismi teke ja levik

Nõukogude Liidus allutati teadus praktilistele ja ideoloogilistele ülesannetele. A. Kasjani sõnul jagunes 1920. aastate lõpuks sealne bioloogiateadus kaheks. Vana (klassikaline) bioloogiateadus põhines evolutsiooniteoorial ja kirjeldav-süsteemiseerival teadmisel looma- ja taimeriigist. Uus (eksperimentaalne) bioloogia, mis seondus agrobioloog Trofim Lõssenko (1898–1976) nimega, puudutas bioloogiaga seotud maailmavaatelisi aspekte: muutlikkuse (evolutsiooni) ja bioloogiliste liikide stabiilsuse vastavust, pärilikkuse materiaalseid kandjaid, keskkonna ja organismi seoseid jm.⁸ Lõssenko tegeles taimede sordiaretusega ning esines seisukohaga, mille järgi toimuvad soovitud muutused taimesortides keskkonnatingimuste toimel.⁹ Ta pidas eeskujuks vene sordiaretuse suurkuju Ivan Mišurinilt (1855–1935), nimetades oma õpetusegi mišurinluseks.

Konkurents nõukogude bioloogiateaduse kahe suuna vahel viis vastandumisele diskussioonidel, millest kaalukamad olid kolm järgnevat.¹⁰ Esimene diskussioon pärilikkuse küsimustes toimus V. I. Lenini nimelise

⁶ Lembit Raid, *Vaevatee. Tartu Ülikool kommunistlikus parteipoliitikas aastail 1940–1952* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1995).

⁷ Tanel Kallis, *Lössenkism Nõukogude Liidus*, bakalaureusetöö, juh. Olaf Mertelmann (Tartu Ülikool, 2008, käsikiri TÜ ajaloo ja arheoloogia instituudi raamatukogus).

⁸ *Ideologiya i nauka*, 45–46.

⁹ Maia Kivisaar, *Geneetika üldkursus*, <http://www.ebc.ee/loengud/maia_gen/sissejuhatus.htm>, (21.6.2009).

¹⁰ *Ideologiya i nauka*, 47–49.

Üleliidulise Põllumajanduse Akadeemia 1936. aasta detsembrisessioonil, kus Lössenko formuleeris oma peamised pretensioonid geneetikutele: teooria eemaldumine praktikast; “metafüüsiline” lähenemine organismile kui iseseisvale moodustisele, eraldudes väliskeskkonnast; matemaatiliste (formaalsete) meetodite kasutamine uurimistöös; autogeneesi (õpetus organismide arenemisest sisemiste, enamasti mittemateriaalsete tegurite määraval mõjul) ideed. Selle diskussiooni järel toimus rida geneetika vastaseid sündmusi. Sealhulgas jäeti ära ka 1937. aasta augustis Moskvasse kavandatud VII rahvusvaheline geneetikakongress (juhataja Nõukogude Liidu Teaduste Akadeemia Geneetikainstituudi direktor Nikolai Vavilov). Nimetatud kongress toimus alles 1939. aastal Edinburghis, kuid nõukogude geneetikud sinna minna ei saanud.¹¹

Teine tähtis geneetika probleeme puudutav diskussioon toimus 1939. aasta oktoobris ajakirja *Pod znamenem marksizma* toimetuse eestvedamisel. Diskussiooni juhatas ajakirja filosoofist peatoimetaja Mark Mitin, kes kõneles terminoloogilistest küsimustest. Selleks ajaks oli Lössenko saanud V. I. Lenini nimelise Üleliidulise Põllumajanduse Akadeemia presidendiks, süstematiseerinud oma ideed, kuulutanud end Mitšurini töö jätkajaks ja võitnud Stalini soosingu.¹²

1930. aastate lõpul algasid ühe osana Nõukogude Liidu teadus- ja kultuurielus aset leidnud vaenlaste otsimise ja karistamise kampaaniast ka bioloogide vastased repressioonid. Väidetavalt arreteeriti sel ajal ligikaudu 5 protsenti kõigist bioloogidest ja põllumajandusteadlastest,¹³ nende seas tuntuimad geneetikud Nikolai Vavilov (1878–1943) ja Leningradi Riikliku Ülikooli teadlane Georgi Karpetsenko (1899–1941).¹⁴

Teise maailmasõja järel toimusid Nõukogude Liidu erinevates teadusharudes kontrolli suurendamise eesmärgil nn teaduslikud diskussioonid. Näiteks propageeriti keeleteaduses Nikolai Marri õpetust, tuntud marxismi nime all.¹⁵

Geneetika küsimustes toimus ÜK(b)P Keskkomitee algatusel 31. juulist 7. augustini 1948 V. I. Lenini nimelises Üleliidulises Põllumajanduse Akadeemias kolmas tähtis diskussioon (nn augustisessioon), mida nimetati “mitšurinliku bioloogiateaduse triumfiks”.¹⁶ Trofim Lössenko ettekande

¹¹ *Ideologiya i nauka*, 49.

¹² Samas, 50.

¹³ David Joravsky, *The Lysenko Affair* (Chicago: University of Chicago Press, 1986), 112–116.

¹⁴ Medvedev, *The Rise and Fall*, 68.

¹⁵ *Ideologiya i nauka*, 94–142.

¹⁶ Raid, *Vaevatee*, 46.

“Olukorrast bioloogiateaduses” kohaselt eksisteerisid Nõukogude Liidus “õige” materialistlik mitsšurinlik ja “vale” idealistlik weismannistlik-mendelistlik bioloogia.¹⁷ Lössenko tunnustas Mitsšurini kõrval autoriteetidest vaid akadeemik Vassili Viljamsit (1863–1939), kelle agronoomia-alaseid töid lössenkismi ajal samuti ülistati.¹⁸

Häbimärgistatud weismannistlik-mendelistliku bioloogia põhifiguurid olid geneetikateaduse rajajad Gregor Johann Mendel (1822–84) ja August Weismann (1834–1914).¹⁹ Austria päritolu augustiinlaste ordu munk ja bioloog Mendel avastas 1865. aastal pärandumise põhilised seaduspärasused ja geenid (tema sõnul faktorid või alged). Saksa teadlane Weismann vaidlustas 20. sajandi alguses levinud arvamuse organismide eluajal omandatud tunnuste pärandumisest järglastele.²⁰ Loomulikult oli Lössenkol ja ta järgijatel kasulik oma ideede üliluslikuks kuulutamise nimel põrmustada teadusmaailma autoriteetidid. Veelgi enam, see õigustas suurepäraselt ka jätkuvat rünnakut kodumaa teadlaste vastu. Lössenkism kui õpetus sai Nõukogude Liidu bioloogiateaduses valitsevaks.

Augustisessioonile järgnes sadade bioloogiateadlaste vallandamine või ametialane ümberpaigutamine süüdistustega weismannismis, antimitšurineluses, idealismis jms. Vallandamised toimusid paljudes kõrgkoolides, nagu Harkovi, Gorki, Voroneži, Kiievi, Saraatovi, Tbilisi, Leningradi ja Moskva ülikoolides.²¹

Näiteks võib tuua Venemaa vanima ja mainekaima kõrgkooli – Moskva Riikliku Ülikooli – bioloogiateaduskonnas toimunu, mille sõjajärgse stalinismi aastaid vaadeldakse kui lootusrikast augustisessiooni-eelset ja sellele järgnenud väga rasket aega.²² Esimeste seas vallandati Lössenko kurikuulusas ettekanandes nimetatud professor Ivan Schmalhausen (1884–1963).²³ Eesti seisukohalt on huvipakkuv, et professori vanaisa Johann Schmalhausen tuli Saksamaalt Tallinna matemaatikaõpetajaks, siirdudes siit 1839 Peterburi.

¹⁷ T. D. Lysenko Reference Archive, <<http://www.marxists.org/reference/archive/lysenko/works/1940s/report.htm>>, (24.4.2008).

¹⁸ Vt nt V. P. Smirnov, *V. R. Viljams: elu ja töö* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1948).

¹⁹ Rolf Löther, *Wegbereiter der Genetik Gregor Johann Mendel und August Weismann* (Leipzig, Jena, Berlin: Urania Verlag, 1989).

²⁰ Mart Viikmaa, *Mendeli elulugu*, <<http://biomedicum.ut.ee/~martv/GM-elu.html>>, (24.4.2008).

²¹ Medvedev, *The Rise and Fall*, 123.

²² *Mozaika sudeb biofakovtsev*, tom I.

²³ Medvedev, *The Rise and Fall*, 123.

Ivan Schmalhauseni samanimeline isa oli üks Venemaa paleobotaanika rajajaid ja esimesi Mendeli avastuste tunnustajaid.²⁴

Moskva ülikooli bioloogiateaduskonnast pidid lahkuma veel paljud nimekad õppejõud, sh professorid M. M. Zavadovsky (1891–1957),²⁵ D. Sabinin, A. N. Formozov ja S. D. Judintsev.²⁶ Tõllal Moskva Ülikoolis õppinud tudengite meenutusel määrati ametisse palju uusi, väheharitud aga ambitsioonikaid õppejõude, sh määrati Judintsevi asemele teaduskonna dekaaniks Lössenko lähikonda kuulunud I. I. Prezent.²⁷ Tagandatud saatus oli kurb, sest pooleli või tegemata jäid paljud teadustööd. Nõukogude Liidu helmintoloogia üks rajajad, professor Dmitri Sabinin (1889–1951) lõpetas saatuselöögist toibumata oma elu enesetapuga.²⁸

Kõigest hoolimata polnud lössenkistidel Moskva Riikliku Ülikooli tudengite seas erilist kandepinda.²⁹ Nii õpiti endiselt Schmalhauseni õpikutest, Lössenkost ja Mitsurinist suurt ei kõneldud. Darwinismi ja geneetika kateedrisse läksid väidetavalt enamasti karjäärihimulised tudengid, kellesse aga kaasüliõpilased olevat põlgusega suhtunud.³⁰

Augustisessioon puudutas Eestis eelkõige kolme bioloogia uurimise ja/või õpetamisega tegelevat institutsiooni: Tartu Riiklikku Ülikooli, Eesti NSV Teaduste Akadeemia bioloogia instituuti ja Tallinna Õpetajate Instituuti. Tartu Õpetajate Instituudis lössenkism teadaolevalt päevakorral polnud.³¹

TRÜ bioloogiaosakond enne 1948. aasta augustisessiooni

TRÜ matemaatika-loodusteaduskonna õppetöö aluseks olid üleliidulised tüüpõppekavad, milles tehti vaid väikseid muudatusi vastavalt kohalikele oludele.³² Õppeprogrammid tõlgiti enamasti üleliiduliste programmide või

²⁴ Georgy S. Levit, Uwe Hossfeld, Lennart Olsson, “From the “Modern Synthesis” to Cybernetics: Ivan Ivanovich Schmalhausen (1884–1963) and his Research Program for a Synthesis of Evolutionary and Developmental Biology”, *Journal of Experimental Zoology*, 306(2) (2006), 89–106.

²⁵ Medvedev, *The Rise and Fall*, 123. M. M. Zavadovskyt meenutavad austusega Moskva ülikooli tudengid: *Mozaika sudeb biofakovtsev*, tom I, 210.

²⁶ *Mozaika sudeb biofakovtsev*, tom I, 360.

²⁷ Samas, 396.

²⁸ “50 Years after the Death of D. A. Sabinin (1889–1951)”, *Russian Journal of Plant Physiology*, 49:2 (2002), 290–293.

²⁹ *Mozaika sudeb biofakovtsev*, tom I; Intervjuu Linda Pootsiga, 7. 3.2008 (Linda Poots õppis MRÜ-s alates 1949 bioloogiat).

³⁰ Intervjuu Linda Pootsiga, 7. 3.2008.

³¹ Tartu Maa-arhiiv, f. 379; Riigiarhiivi filiaal (edaspidi ERAF), f. 949.

³² Ajalooarhiiv (edaspidi EAA), f. 5311, n. 13, s. 122, l. 8.

Leningradi Riikliku Ülikooli programmide järgi. Eestis koostati õppekirjanduse puudumisel vahel ka originaalõpikud, näiteks August Vaga *Taimesüstemaatika alused* (1945), *Üldine botaanika I* (1947) jt. Eelpooltoodu põhjal võib järeldada, et bioloogia osakonnal polnud enne augustisessiooni põhjust oma õppekavade pärast muretseda. 1948. aasta märtsis kinnitati bioloogia osakonnas, et õppekavad vastavad Nõukogude Liidu oma dele ning üliõpilastele on näiteks tutvustatud selliseid nõukogude teadlasi nagu zooloog ja maadeuurija Nikolai Severtsov (1827–85), antropoloog ja zooloog Anatoli Bogdanov (1834–96), füsioloog Ivan Pavlov (1849–1936), botaanik ja geneetik Nikolai Tsistsin (1898–1980), zooloog Artemi Ivanov, Trofim Lõssenko jt.³³

Sõjajärgsetel aastatel domineerisid TRÜ bioloogiaõppejõudude seas Eesti Vabariigi ajal tööd alustanud teadlased, nende seas bioloogiadoktorid August Vaga, Johannes Piiper, Heinrich Riikoja, Liidia Poska-Teiss, Juhan Aul.³⁴ Neist kolm olid veel kauaaegsed kateedrijuhatajad: professorid Heinrich Riikoja (selgrootute zooloogia ja hüdrobioloogia), Johannes Piiper (selgroogsete zooloogia) ja August Vaga (taimesüstemaatika ja geobotaanika).³⁵

Bioloogid juhtisid ka teaduskonda. 1944. aasta sügisest töötas selle dekaanina Heinrich Riikoja. Ilmselt polnud talle see amet aga sobiv, sest ta palus end juba 1944. aasta lõpus seoses närvinõrkusega vabastada, korrales palvet hiljemgi, kuni August Vaga määramiseni dekaaniks 1946. aasta mais.³⁶ Bioloogia osakonna õppejõudude koostööle aitas kaasa mitmete juhtfiguuride (August Vaga, Heinrich Riikoja, Juhan Aul) kuulumine samasse akadeemilisse üliõpilasorganisatsiooni, ÜS Raimlasse.³⁷

Ainsana sattus ülikooli bioloogia osakonnas uue võimu põlu alla Juhan Aul, kuna ta oli olnud saksa okupatsiooni ajal antropoloogia ja rassiteaduse kateedri juhataja ja kellele tehti seetõttu takistusi ametialases edutamises.³⁸ Siiski õnnestus tal vahetult enne kurikuulsat augustisessiooni oma positsiooni Moskva teadlaste abil parandada. Nii pidas J. Aul Moskva teadlaste kutsel³⁹ 1948. aasta aprillis Moskva Riikliku Ülikooli Antropoloogia Teadusliku Uurimise Instituudis oma uurimistöö põhineva antro-

³³ EAA, f. 5311, n. 13, s. 54, l. 113.

³⁴ *Tartu Ülikooli ajalugu*, 113–118, 272–273.

³⁵ TRÜ bioloogia osakonna struktuuri kohta vt EAA, f. 5311, n. 13, s. 122, l. 5; s. 28, l. 17.

³⁶ EAA, f. Tartu Ülikooli Arhiiv, n. 11/61, s. 42, l. 17; Tartu Ülikooli Raamatukogu, käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond (edaspidi TÜR KHO), f. 112, s. 26, l. 9, 10.

³⁷ *ÜS Raimla 1922–1997. Juubelikogumik* (Tartu, 1997), 171–181.

³⁸ TÜR KHO, f. 147, s. 18, l. 104.

³⁹ Samas, l. 106.

poloogia-alase ettekande, mida kiideti 15. aprillil 1948 ülikoolile saadetud hinnangus.⁴⁰ Veelgi enam, sama instituudi direktor prof. M. A. Gremjatski soovitas 12. mail 1948 Eesti NSV Teaduste Akadeemia Bioloogia Instituudi direktorile saadetud kirjas organiseerida süstemaatilist antropoloogia-alast tööd, alustades kõigepealt kolmeliikmelise grupi moodustamisest eesotsas Juhan Auliga. Gremjatski tunnustas Auli seniseid publikatsioone ning pidas vajalikuks arendada antropoloogia-alast uurimistegevust TRÜ-ski, soovitades muuhulgas isegi vastavaid erikursusi geograafia ja ajalooüliõpilastele.⁴¹ Muuseas töötas M. A. Gremjatski enne augustisessiooni ka Moskva ülikooli bioloogiateaduskonnas, olles tudengite seas populaarne ja lugupeetud õppejõud.⁴²

Lössenkismi ideed jõudsid Eestisse ja TRÜ bioloogiaosakonda suuresti seoses vanemõpetaja Heinrich Kallasega, kelle veendunud vaadetele viitavad nii kaasaegsete mälestused kui arhiivimaterjalid.⁴³ Kallase taustast teatakse seni vaid tema põgenemist Eestist Venemaale, kusjuures ajaliselt peetakse selleks ekslikult 1930. aastaid.⁴⁴ Tema tegelik lugu on päris põnev. Nimelt mõisteti tollal kõigest 18-aastasele Heinrich Kallasele 1924. aastal toimunud nn 149 protsessil 15 aastat sunnitööd.⁴⁵ Ta vabanes juba 1927. aastal ja põgenes Nõukogude Liitu. 1937. aastal Leningradi Riikliku Ülikooli bioloogia erialal lõpetanud Kallas määrati 1946. aasta jaanuaris Raadi õppeja katsemajandi direktori ajutiseks kohusetäitjaks.⁴⁶ Selles ametis oli tal aga suuri raskusi ning 1946. aasta detsembris määrati ta TRÜ taimefüsioloogia vanemõpetajaks.⁴⁷ Ülikoolis tegi Kallas aga kiiret karjääri, tõustes 1947. aasta augustis juba taimefüsioloogia kateedri juhataja kohusetäitjaks.⁴⁸ Kallas alustas ülikooliski nn mitsurinliku bioloogia propageerimist, millesse aga teised bioloogiaõppejõud olevat "loiult" suhtunud.⁴⁹ Erast Parmasto meenutusel kutsuti teda veidrate vaadete tõttu "Kartultomatiks", kuna ta aretanud kartuli ja tomati vegetatiivse hübriidi, millel olid tomati juured ja kartuli viljad.⁵⁰ Tema kõrgest enesehinnangust annavad tunnistust sellised sagedased laused loengutes: "Seda oleme mina ja Karl Marx juba

⁴⁰ EAA, f. Tartu Ülikooli Arhiiv, n. 134, s. 226, l. 54.

⁴¹ Samas, l. 54–58.

⁴² *Mozaika sudeb biofakovtsev*, tom I, 312, 385.

⁴³ Vt nt Masing, *Sammud samblas ja liivas*, 32–33; EAA, f. 5311, n. 13, s. 122, l. 56.

⁴⁴ Masing, *Sammud samblas ja liivas*, 32–33.

⁴⁵ *Päevaleht*, 24.11.1924.

⁴⁶ EAA, f. Tartu Ülikooli Arhiiv, n. 87/53, s. 11, l. 1–15.

⁴⁷ Samas, l. 24.

⁴⁸ Samas, l. 27.

⁴⁹ EAA, f. 5311, n. 13, s. 122, l. 57.

⁵⁰ Parmasto, "See kurikuulus augustisessioon", 728–730.

ammu ütelnud” ning “Mina ja teised tähtsamad nõukogude teadlased”.⁵¹ Paraku peeti tema õppejõutööd anekdootlikuks, sest loengud kubisenud keelelistest ja teaduslikest vigadest.⁵² TRÜ bioloogiaosakonna lõpetanud Aime ja Aare Mäemets on meenutanud Kallase keelenäitena väidet “Kõige parem taimede karistamise koht on Siber”.⁵³ Kallase teaduslik tegevus polnud tõsiseltvõetav, tema töid *Uued mitšurinlikud saavutused bioloogias* (1947) ja *Mitšurinlikud saavutused linnukasvatuses* (1948) ei avaldatud.⁵⁴

Erast Parmasto sõnul oli enne augustisessiooni Lössenko pooldajate ridades Heinrich Kallase kõrval ka August Marland (1904–73).⁵⁵ Viimane oli lõpetanud Leningradi Ülikooli, oli bioloogiakandidaat aastast 1939, TRÜ-s töötas aastatel 1944–51.

Augustisessiooni vastukajad Tallinna Õpetajate Instituudis ja Eesti NSV Teaduste Akadeemia bioloogia instituudis

Tallinna Õpetajate Instituudis polnud tuntud bioloogiateadlasi, kelle vastu võidelda. Bioloogiat õpetasid seal sel ajal näiteks vanemõpetajad Ksenja Kärk (zoologia), Salme Uuskam (botaanika), Amitan.⁵⁶ Väidetavalt olid kõik kolm lõpetanud enne sõda Tartu Ülikooli.⁵⁷

Neist kaks, Ksenja Kärk ja Salme Uuskam (allikates ekslikult ka Uuskann) olid tõepoolest Tartu Ülikooli haridusega. Ksenja Kärk (1906–94) õppis Tartu Ülikoolis loodusteadusi aastatel 1925–33, töötas 1947–50 Vabariikliku Õpetajate Täiendusinstituudi bioloogiakabineti juhataja ning samaaegselt ka Tallinna Õpetajate Instituudi vanemõpetajana.⁵⁸ Salme Uuskam (varem Suik, 1905–96) oli 1932. aastal omandanud TÜ-s magistrikraadi agronoomia alal.⁵⁹

Amitani kohta andmeid napib, teda ei nimetata isegi Tallinna Pedagoogika Ülikooli ajaloo uuemas väljaandes.⁶⁰ Ometi esineb Amitani nimi (küll ainult perekonnanimi) seoses erialase küündimatuses omaaegse

⁵¹ Parmasto, “See kurikuulus augustisessioon”, 729.

⁵² Trass, *Üksi ja ühes*, 61.

⁵³ Intervjuu Merike Mändmetsaga, 5.12.2008.

⁵⁴ EAA, f. 5311, n.13, s. 122, l. 55.

⁵⁵ Parmasto, “See kurikuulus augustisessioon”, 728.

⁵⁶ ERAF, f. 3725, n. 1, s. 1, l. 109.

⁵⁷ Samas, l. 109–110.

⁵⁸ *Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944*, 2, koost. Lauri Lindström, Toomas Hiio jt (Tartu Ülikool, Eesti Ajalooarhiiv, Eesti Teadusfond, 1994), 400.

⁵⁹ Samas, 362.

⁶⁰ *Tallinna Pedagoogikaülikool 1919–1999*, toim. Lembit Andresen (Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus, 2002).

Tallinna Õpetajate Instituudi dokumentides. Nii selgitanud ta tudengitele, et kui korrata põlvest põlve koeral sabast tüki ärälõikamist, siis sündivat lõpuks ilma sabata koerad.⁶¹

Tallinna Õpetajate Instituudi bioloogia õpetamise heale mainele nõukogude võimu silmis mõjus ka asjaolu, et seal õpetas darvinismi haridusministri asetäitja Aleksander Valsiner (lõpetas 1929 TÜ *cum laude*) isiklikult.⁶² Igal juhul konstateeriti 1948/49. õppeaasta aruandes lakooniliselt: “mendeli-morgani õpetuse pooldajaid pole”.⁶³

Teaduste Akadeemia bioloogia instituudis töötasid küll tuntud teadlased (näiteks August Vaga,⁶⁴ Juhan Aul,⁶⁵ Harald Haberman), kuid siingi ei tekitanud augustisessioon erilisi probleeme. Kindlasti aitas sellele kaasa asjaolu, et akadeemias töötas Eesti enim tunnustatud Venemaa-eestlasest mitšurinlane-lössenkist bioloog Johan Eichfeld,⁶⁶ keda kiideti 1948. aasta sügisel üksmeelselt nii Eesti NSV Teaduste Akadeemias⁶⁷ kui Tallinna Õpetajate Instituudis⁶⁸. Erast Parmasto arvates päästis instituudi tegevuse üldsuunad mõjukate Leningradi bioloogide kohalekutsumine ja tõhus abi, instituudi direktori Harald Habermani aga Leningradi doktorantuuri minek.⁶⁹

Tartu Riikliku Ülikooli bioloogiaosakond ja augustisessioon

TRÜ bioloogia osakonna õppejõudude vaated ja teaduslik tegevus oli augustisessiooni järel kõige enam kriitikatule all, neid nahutati nii Tallinna Õpetajate Instituudis⁷⁰ kui ka Teaduste Akadeemias⁷¹. TRÜ-s toimus septembrist 1948 kuni märtsini 1949 rida erineva tasandi koosolekuid, millest kesksemad olid viis järgnevat, kus otsiti-leiti süüdlasi ning võeti vastu põhilised otsused.

TRÜ parteialgorganisatsiooni üldkoosolekul 14. septembril 1948 kritiseeris Heinrich Kallas muuhulgas Juhan Auli ja Arkadi Uibo Liidia Poska-

⁶¹ ERAF, f. 3725, n. 1, s. 1, l. 109–110.

⁶² Samas, l. 73p–76.

⁶³ ERA, f. R-2190, n. 1, s. 12, l. 18.

⁶⁴ EAA, f. Tartu Ülikooli Arhiiv, n. 6/64, s. 278, l. 28.

⁶⁵ EAA, f. Tartu Ülikooli Arhiiv, n 3/51, l. 23.

⁶⁶ Parmasto, “See kurikuulus augustisessioon”, 728.

⁶⁷ ERAF, f. 1679, n. 2, s. 1, l. 59.

⁶⁸ ERAF, f. 3725, n. 1, s. 1, l. 109–110.

⁶⁹ Parmasto, “See kurikuulus augustisessioon”, 728.

⁷⁰ ERAF, f. 3725, n. 1, s. 1, l. 109–110.

⁷¹ “Viime mitšuurinliku õpetuse kiiresti rahva hulka”, *Rahva Hääli*, 20.10.1948.

Teissi.⁷² Sellele järgnes 16.–18. septembril 1948 ülikooli aulas peetud üleülikooliline koosolek, kus osalesid nii õppejõud kui üliõpilased.⁷³ Heinrich Kallas nimetas taas bioloogiaosakonnast süüdlasena Juhan Auli,⁷⁴ August Marland kritiseeris Johannes Piiperit ja Liidia Poska-Teissi. Dekaan August Vaga nimetas omalt poolt samuti juba halba nimekirja sattunud kolleege Juhan Auli ja Johannes Piiperit ning tunnistas tegematajätmisi noorte mitšurinlaste kasvatamisel.⁷⁵ Kuigi August Vaga püüdis väita, et sellega on ka kahe leeri – mitšurinlased ja nende vastased – vaheline võitlus lõppenud, ei leppinud sellega ülikooli endine partorg Arkadi Uibo, kelle arvates võitlus kestis. Ainsana kiitis Uibo Heinrich Kallast, kelle “tähelemlule” see kindlasti kaasa aitas.

Bioloogia osakonna nimekad õppejõud pidid tunnistama Mitšurini õpetuse alahindamist ning lubama oma seisukohtade ümberhindamist Lössenko ja Viljamsi õpetusest lähtudes. Juhan Auli sõnul ajanud “see kõik mõistuse nii segi, et varsti enam öeldut ei mäletanudki”.⁷⁶ August Vaga ja Johannes Piiper viisid jutu osavalt bioloogiateemalistelt eksimustelt teistele probleemidele. Nii kahetsenud August Vaga kõrvuti bioloogiaõpikus sõna “geen” mainimisega suutmatust vananeva inimesena enam kõiki üliõpilasi meeles pidada ning naisüliõpilaste esimesena teretamata jätmist.⁷⁷ Professor Johannes Piiper soovust kõnelenud naiivselt vaid suvepraktikumidest Kuusnõmme bioloogiajaamas, jättes mulje, et ta vana mehena ei saa koosoleku temaatikast aru.⁷⁸ Taoline mulje paljudele, sh tudengitele jäigi.⁷⁹ Veelgi enam, Piiper väitis koosoleku järel kolleeg Juhan Aulilegi teadmatust seoses Lössenko ettekande ja sellele järgnenud olukorraga. Ja isegi Aul ei mõistnud, kas see oli naiivsus või kavalus.⁸⁰

Kolmandana korraldati 6. oktoobril 1948 bioloogiaosakonna kateedrijuhatajate koosolek, kus põhiettekande “Meie töö ümberkorraldamisest mitšurinliku bioloogia alusel” pidas kõige silmapaistmatum, väikese koorusega õppejõud J. Saviauk, kes kordas tuntud seisukohti rahvamajandusele nn ebaõige sordi- ja tõuaretuse poolt tehtud kahjust ning mitšurinliku

⁷² H. Rand, “Mitšuurinliku bioloogia printsiipide rakendamise eest Tartu Riiklikus Ülikoolis”, *Edasi*, 16.9.1948.

⁷³ “Arutluskoosolek bioloogiateaduse olukorrast Tartu Riiklikus Ülikoolis”, *Edasi*, 17.–19.9.1948.

⁷⁴ *Edasi*, 18.9.1948.

⁷⁵ Samas.

⁷⁶ TÜR KHO, f. 147, s. 18, l. 107.

⁷⁷ Parmasto, “See kurikuulus augustisessioon”, 730.

⁷⁸ Masing, *Sammud samblas ja liivas*, 32.

⁷⁹ Intervjuu Linda Pootsiga, 7.3.2008.

⁸⁰ TÜR KHO, f. 147, s. 18, l. 107.

geneetika kasulikkusest põllumajanduse tootlikkuse tõstmisel.⁸¹ Uue vaenlasena nimetas ta Liivia-Maria Laasimeri, kelle raamatu *Loometsa ökoloogia* (1946) kirjanduse loetelust puuduvat Nõukogude Liidu ökoloogid.⁸²

Koosoleku (kohal J. Piiper, L. Poska-Teiss, H. Riikoja, H. Kallas) otsused olid üldsõnalised, tunnistati näiteks mitšurinliku bioloogia progressiivsust, nenditi õppejõudude vajadust tsiteerida nõukogude autoreid ja levitada mitšurinliku bioloogia põhimõtteid populaarteaduslike artiklite ning loengute kaudu, kutsuda esinema Moskva ja Leningradi mitšurinlike spetsialiste, korraldada ümber botaanikaaed jms.⁸³

Bioloogiateaduste olukorda arutati samal ajal teisteski teaduskondades.⁸⁴ Samuti toimus oktoobris TRÜ Üliõpilaste Teadusliku Ühingu zooloogia- ja botaanikaringide ühine Mitšurini ja Lössenko teooriate teemaline arutluskoosolek, kus ettekandega esines korraldajate soovil August Marland.⁸⁵ Erast Parmasto meenutusel Marland oma ettekandes tegelikult teooriatest peaaegu ei rääkinudki, küll aga olevat ta kõnelenud oma kokkupuutest Lössenkoga ja mälestusi põllumajanduslikest uuringutest stepivööndis.⁸⁶

Kokkuvõtte eelnevast bioloogia-alasest arutelust tegi 15. oktoobril 1948 TRÜ Õpetatud Nõukogu koosolek, kus prorektor Karl Taev kõneles teemal “Informatsioon bioloogiateaduste õpetamise ümberkorraldamise kohta Tartu Riiklikus Ülikoolis”. Ta tunnustas eriti põllumajandusteaduskonna sellealast tegevust, rõhutades August Marlandi teeneid Lössenko kõne tõlke korraldamisel, ja polnud rahul kehakultuuriteaduskonnaga, mille juhtkond selles küsimuses seisukohta ei võtnudki.⁸⁷

Lembit Raidi arvates püüdis ülikooli juhtkond koos dekaanidega kalalätungi bioloogiateadusele ja -teadlastele võimalikult vaos hoida, mille tulemusena seisnes augustisessiooni mõju praktikas mõnedes Lössenko uuenduste vaimus peetud loengutes ja üksikute õpikute arvustamises.⁸⁸ Kuigi selle seisukohaga võib nõustuda, tuleb siiski toonitada, et üsna ilm-

⁸¹ EAA, f. 5311, n. 13, s. 41, l. 70–75.

⁸² Samas. Kuna nimetatud raamatut palju tsiteeriti, siis ilmselt tuli sellest Laasimeri nimekujuna käibele Laasimer-Loomets, mida kasutati kaasaegsetes allikates, vt EAA, f. 5311, n. 13, s. 41, l. 70–75; tänapäevases ajalookirjanduses on käibel veel Laasimer-Loolaid, vt Raid, *Vaevatee*, 48.

⁸³ EAA, f. 5311, n. 13, s. 41, l. 24–25.

⁸⁴ “Bioloogiateaduste olukorra küsimuse arutelu TR Ülikooli arstiteaduskonnas”, *Edasi*, 9.10.1948; R. Auling, “Mitšuurinlike ideede rakendamisest TR Ülikooli põllumajandusteaduskonnas”, *Edasi*. 14.10.1948.

⁸⁵ EAA, f. 5311, n. 13, s. 25, l. 19.

⁸⁶ Intervjuu Erast Parmastoga, 26.6.2009.

⁸⁷ EAA, f. 5311, n. 1, s. 70, l. 220–221.

⁸⁸ Raid, *Vaevatee*, 47.

set rolli etendasid selles ülikooli juhtkonna kõrval ka teised, sh eeskätt bio-
loogiaosakonna õppejõud.

Augustisessioonist ajendatud koosolekud lõppesid 17.–18. märtsil 1949
ülikoolis aset leidnud üleülikoolilise aulakoosolekuga, kus midagi uut enam
ei otsustatud. August Vaga, Johannes Piiper ja Liidia Poska-Teiss pidid vaid
veelkordselt avalikult Lössenko seisukohti toetama.⁸⁹

Bioloogiaküsimus oli küll veel jätkuvalt päevakorral teistel üritustel,
sh ÜTÜ konverentsil 10. aprillil 1949. Tuleb märkida, et bioloogiastuden-
gid poliitilistel teemadel sõna ei võtnud. Seda tegid hoopis ajaloo-keele-
teaduskonna tudeng Ott Ojamaa ettekandega “Kahe maailmavaate võitlus
bioloogiateaduses”⁹⁰ ja põllumajandusteaduskonna tudengid Hans Sarv
ettekannetega “Nõukogude loov darvinism” ning Veata Sarv “Mitsurini,
Viljamsi ja Lössenko õpetus ning selle rakendamisest põllumajanduses”.⁹¹

Mõju õppetööle

Erast Parmasto arvates väljendus bioloogide õpetamise lõssenkiseerimine
peamiselt erialaainete kadumises, mistõttu jäi terve põlvkond tulevase bio-
looge ilma geneetikast, olulisel määral tsütoloogiast ja taimefüsioloogiast.⁹²
Geneetikat lugenud Juhan Aul mõistis augustisessioonist kuuldes, et see
on “pommilahvatus”,⁹³ ning palus end juba kuu lõpus ise geneetikakur-
suse lugemisest vabastada.⁹⁴

Loengute sisulist kontrolli püüti tugevdada allikate järgi alles 1949. aasta
sügisel, mida võib osaliselt seostada ka märtsiküüditamise mõjudega. Tõe-
näoliselt jäi see kontroll aga formaalseks, sest bioloogiaosakonna kateedri-
juhatajad külastasid vastastikku üksteise loenguid ja laulsid hiljem aruan-
netes üksmeelselt üksteisele kiidulaulu. Nii kiitis August Vaga 1949. aasta
sügisel Riikojat taevani, välistades igasugused ideoloogilised eksimused.
Igaks juhuks toonitas ta veel, et Riikojal olevat venekeelse keskkooli ja üli-
kooli lõpetamise tõttu hädaoht sattuda lääne teadlaste mõju alla väiksem
kui teistel, liiatigi oskavat ta emakeele järel kõige paremini vene keelt ning
olevat jälginud Nõukogude Liidus teaduse arengut ka kodanlikul ajal.⁹⁵
Märkimisväärne on seegi, et Vaga sõnul toimuvat selgrootute zoologia

⁸⁹ EAA, f. 5311, n. 13, s. 61, l. 6.

⁹⁰ EAA, f. 5311, n. 13, s. 25, l. 24p.

⁹¹ Samas, l. 32–32p.

⁹² Parmasto, “See kurikuulus augustisessioon”, 729.

⁹³ TÜR KHO, f. 147, s. 18, l. 107.

⁹⁴ Samas.

⁹⁵ EAA, f. 5311, n. 13, s. 70, l. 77–78.

ja hüdrobioloogia kateedri töö õiges nõukogulikus vaimus ainult siis, kui seda juhib Riikoja.⁹⁶ Riikoja omakorda kiitis August Vaga ja kogu tema kateedrit, tuues puuduseks vaid ruumipuuduse.⁹⁷ Samuti tunnustas Riikoja kolleeg Liidia Poska-Teissi oskuses ideoloogilis-poliitilisi küsimusi õigesti valgustada.⁹⁸ Uuendusena hakati korraldama regulaarseid üliõpilaste ekskursioone Mitšurinskisse⁹⁹ ning TRÜ botaanikaaias loodi nn mitšurinlik osakond.

Õppejõudude vastased rünnakud

Lembit Raidi arvates süvenes augustisessiooni järel August Vaga, Johannes Piiperi ja eriti Liidia Poska-Teissi vastane negatiivne hoiak, millega valmistatud ette nende väljatõrjumist ülikoolist.¹⁰⁰

Seda väidet kõigutavad aga Liidia Poska-Teissi edutamine 1948. aasta oktoobris geneetika ja darvinismi kateedri juhatajaks (üldbioloogia kateedri reorganiseerimisel)¹⁰¹ ja August Vaga jätkamine 1948. aasta detsembris füüsika-matemaatika- ja bioloogia-geograafia teaduskonna taasühendamisel loodud matemaatika-loodusteaduskonna dekaanina.¹⁰² Lisaks süüdistatava rollile esines August Vaga oma ametipositsiooni tõttu ka süüdistaja rollis.¹⁰³ Johannes Piiper pidi 1949. aasta mais lahkuma (küll oma avalduse alusel, nagu tol ajal sageli kombeks) Kuusnõmme bioloogiajaama juhataja kohalt, mida ta oli täitnud 27 aastat, alustades juba 1922. aastal.¹⁰⁴

1949. aasta kevadel toimunud küüditamine juhtis ilmselt lössenkismilt tähelepanu mõnevõrra kõrvale – antud teemast olulisemaks said üliõpilaste/õppejõudude sotsiaalne taust ja muud ideoloogilised probleemid. August Vaga pidi vastavalt prorektori korraldusele 9. märtsist 1949 sarnaselt teiste dekaanide ning teaduskondade partei- ja komsomolialgorganisationsioonide sekretäridega koostama 21. märtsiks aruande matemaatika-loodusteaduskonna üliõpilaste käitumise ja hoiakute, sh nn võõrapäraste joonte (kummardamine Lääne-Euroopa kultuuri ees, vene ja nõukogude saavutuste alahindamine jne), huvialade jms kohta.¹⁰⁵ Ilmselt kasutas Vaga

⁹⁶ EAA, f. 5311, n. 13, s. 70, l. 80.

⁹⁷ Samas, l. 66–68.

⁹⁸ Samas.

⁹⁹ EAA, f. 5311, n. 13, s. 122, l. 58.

¹⁰⁰ Raid, *Vaevatee*, 48.

¹⁰¹ EAA, f. 5311, n. 13, s. 122, l. 15.

¹⁰² EAA, f. 5311, n. 13, s. 61, l. 1.

¹⁰³ "Arutluskoosolek bioloogiateaduse olukorrast Tartu Riiklikus Ülikoolis".

¹⁰⁴ EAA, f. Tartu Ülikooli Arhiiv, n. 6/64, s. 181, l. 30.

¹⁰⁵ EAA, f. 5311, n. 13, s. 63, l. 5.

augustisessioonijärgsete koosolekute käigus omandatud retoorikat, andes oma teaduskonna tudengite tegevusest ja meelsusest väga positiivse ülevaate. Tema sõnul polevat teaduskonna üliõpilaste käitumise kohta kaebusi, lõimitamist Lääne-Euroopa kultuuri ees ei esinevat, kuna tudengid teadvat, et selles pole midagi kummardamist väärivat. Positiivsena nimetas ta õppejõududele kitsastes koridorides viisakalt tee andmist.¹⁰⁶

Põhilised repressioonid tabasid eesti biolooge 1950. aasta EKP(b) Keskkomitee VIII pleenumi järel, aastatel 1950–51. Põhirünnak oli suunatud Juhan Auli vastu: ta vallandati 1950. aasta augustis TRÜ-st, 1951. aasta märtsis Eesti NSV Teaduste Akadeemiast ning sama aasta juulis Tartu Õpetajate Instituudist.¹⁰⁷ Auli ei päästnud ka Moskva kolleegide toetus, kellelt ta 1950. aasta kevadel esimese vallandamise järel abi palus.¹⁰⁸ Auli meenuetusel mõjus talle kõige rusuvamalt paljude kolleegide eemaletõmbumine, kusjuures ei juletud teda isegi teretada.¹⁰⁹ Teadustööst kõrvaletõrjutuna tõlkis hinnatud ja nõudlik õppejõud¹¹⁰ enese elatamiseks võõra nime all töid, saades vaid poole tegelikust tasust.¹¹¹ Samuti jätkas ta maja ehitamist, milleks talle August Vaga raha laenas.¹¹² Kui ÜS Raimla nõukogudeaegsetest koosviibimistest ja omavahelistest sidemetest andmeid napib,¹¹³ võib Vaga üllatuslikku toetust seletada Auliga samasse organisatsiooni kuulumisega. Juhan Aul võis ülikooli naasta 1954. aasta sügisel zoologia dotsendina, kolme aasta pärast sai ta lõpuks professoriks.¹¹⁴

Septembris 1951 vabastati Liidia Poska-Teiss geneetika ja darvinismi kateedri juhataja kohalt, ta jätkas siiski samas kateedris professorina.¹¹⁵ Sama aasta oktoobris vabastati tervislikel põhjustel Vellavere bioloogiajaama juhataja kohalt Heinrich Riikoja.¹¹⁶ Nii bioloogijaama kui kateedri juhatajaks edutati Oleg Mihhailov. Hoolimata keerulisest ajast ja isiklikest rünnakutest, ei astunud professorid Johannes Piiper, Liidia Poska-Teiss, Heinrich Riikoja ja August Vaga kommunistlikku parteisse.¹¹⁷ Riikoja ja

¹⁰⁶ EAA, f. 5311, n. 13, s. 54, l. 21–22.

¹⁰⁷ TÜR KHO, f. 147, s. 18, l. 111.

¹⁰⁸ EAA, f. Tartu Ülikooli Arhiiv, n 3/51, l. 29.

¹⁰⁹ TÜR KHO, f. 147, s. 18, l. 112.

¹¹⁰ Trass, *Üksi ja ühes*, 56.

¹¹¹ TÜR KHO, f. 147, s. 18, l. 112.

¹¹² Samas, l. 111.

¹¹³ *ÜS Raimla 1922–1997*, 86.

¹¹⁴ TÜR KHO, f. 147, s. 18, l. 113.

¹¹⁵ Raid, *Vaevatee*, 257.

¹¹⁶ EAA, f. Tartu Ülikooli Arhiiv, n. 11/61, s. 42, l. 60–61.

¹¹⁷ EAA, f. 5311, n. 13, s. 129, l. 34.

Vaga säilitasid oma koha kateedrijuhatajatena, Vaga töötas kuni 1950. aasta sügiseni teaduskonna dekaanina.

Lössenko pooldajate esiletõus

1948. aasta augustisessiooni järel kiideti kõige enam Venemaa-eestlast Heinrich Kallast¹¹⁸ ja August Marlandi.¹¹⁹ Sündmuste kaasaegse Viktor Masingu arvates olid Heinrich Kallas ja August Marland “augustiööl ümber sündinud bioloogid”, kuigi Marlandi puhul polevat Masingu meenutusel tudengid mõistnud, kas tegemist oli osava näitleja, veendunud mitšurinlase või teadlasega, kellel olnud meeles kolmekümnendate aastate repressioonid Peterburi eestlaste vastu.¹²⁰

Mõlemad mehed olid ka aktiivsed vaenlaste otsijad, kellest agarama, Heinrich Kallase teeneid ka igati tunnustati: 1950. aasta novembris sai temast lühiajaliselt matemaatika-loodusteaduskonna prodekaan, detsembris aga juba dekaan.¹²¹ Koondanud enda kätte suure võimu, hakkas Kallas seda nii ametialaste kui eraeluliste ambitsioonide elluviimiseks kasutama.

Heinrich Kallas tõstatas dekaaniks saades taas küsimuse ülikoolis tugevnevast bioloogia-alasest ideoloogilisest võitlusest.¹²² Tema väitel olnud ülikoolis 1948. aasta bioloogia-alase diskussiooni ajal vähe neid, kes vastuvaidlematult mitšurinlikud seisukohad omaks võtsid, 1951. aastal aga olevat vähe avalikult antimitšurinlikke põhimõtteid omavaid inimesi.¹²³ Kallas kritiseeris geneetika ja darvinismi kateedris “sõjaka darvinismi” puudumist, mitšurinliku bioloogia mittesidumist praktikaga, kateedrite ideoloogis-poliitilise töö seostamist ainult nooremate õppejõudude õpingutega marksismi-leninismi ülikoolis.¹²⁴

Tõenäoliselt oleks Heinrich Kallas suutnud ülikoolis ja eeskätt bioloogia osakonnas lisaks paljude õppejõudude tagakiusamisele veel paljugi korda saata, kui ta poleks oma võimupiiride ületamisel läinud vastuollu rektor Fjodor Klementiga. Nimelt sai Kallasele saatuslikuks “naisküsimus”. Algu ses püüdis Kallas tudengeid võluda luuletustega stiilis “Su silmade läige on kui kommunismuse päige”.¹²⁵ Hiljem kukutas Kallas tema tunnete mitte-

¹¹⁸ *Edasi*, 19.9.1948.

¹¹⁹ EAA, f. 5311, n. 1, s. 70, l. 220–221.

¹²⁰ Masing, *Sammud samblas ja liivas*, 33.

¹²¹ EAA, f. Tartu Ülikooli Arhiiv, n. 87/53, s. 11, l. 70–72.

¹²² EAA, f. 5311, n. 13, s. 99, l. 4.

¹²³ Samas.

¹²⁴ Samas, l. 5.

¹²⁵ Trass, *Üksi ja ühes*, 61.

vastanud naistudengeid eksamil läbi ning püüdis takistada neile stipendiumi määramist, kõhklemata selleks isegi rektorile kaevata.¹²⁶ Võimalik, et Kallase ebakorrektnel eraelul aitas kaasa tema vabastamisele 1951. aasta septembris dekaani ametist, mida ametlikult põhjendati teaduskraadi puudumisega.¹²⁷ Uueks dekaaniks määrati Anatoli Mitt.¹²⁸

Kallase saaga kulmineerus seoses tema sooviga võtta oma taimefüsioloogia kateedrisse tööle kevadel ülikooli lõpetanud Valk Teder, kes aga määrati hoopis taimesisüsteematika kateedri vanemlaborandiks. Teder kaebas seepeale rektorile, süüdistades muuhulgas ka õpingute ajal enesele töölislapse päritolu tõttu osaks saanud alavääristamist teiste õppejõudude poolt.¹²⁹ Kirjavahetus lõppes Heinrich Kallase nõudega rektorile asendada talle laborandiks määratud S. Vaino eelpoolnimetatud V. Tederiga ja rektori süüdistamisega seadusevastases käitumises.¹³⁰

See oli aga rektor Klementile liig mis liig ning ta palus 18. novembril 1951 Nõukogude Liidu Kõrghariduse Ministeeriumi Ülikoolide Peavalitsuse ülemat Mihhail Prokofjevit Kallas ülikoolist vallandada. Rektor põhjendas ettepanekut sellega, et Kallas olevat end täielikult kompromiteerinud suhetes naistudengitega: ta löövat neile järjekindlalt külge, hirmutavat arveteõiendamise ja püüdvat ülikooli sokutada andetuid naistudengeid, kellega ta ise kurameeris. Klement iseloomustas Kallast arvukate näidete põhjal kui ebakultuurset õppejõudu, kelle töötamine ülikoolis olevat häbiäärne. Rektor lisis, et Kallase vabastamine on kooskõlastatud direktiivorganitega.¹³¹ Peagi, 29. novembril 1951 tuli Moskvast otsus Kallase kui kõrgkooli nõuetele mitte vastava õppejõu vallandamiseks. Ülikool vabastas ta 21. jaanuaril 1952 ametlikult omal soovil tervislikel põhjustel.¹³²

Kallase edasisest käekäigust on väga vähe teada. Ta proovis 1952. aasta märtsis saada tööle Jõgeva Riiklikku Sordiaretusjaama, kuid ilmselt Klementilt palutud iseloomustuse tõttu (suutmatus kollektiiviga õigeid suhteid luua ja ebamoraalsus)¹³³ teda sinna ei võetud. Kallas läks tööle Tartu oblasti TSN Täitevkomitee Põllumajanduse Valitsusse.¹³⁴

¹²⁶ EAA, f. Tartu Ülikooli Arhiiv, n. 87/53, s. 11, l. 87.

¹²⁷ Samas.

¹²⁸ Raid, *Vaevateed*, 257.

¹²⁹ EAA, f. Tartu Ülikooli Arhiiv, n. 87/53, s. 11, l. 92–93.

¹³⁰ Samas, l. 95.

¹³¹ Samas, l. 97.

¹³² Samas, l. 99–103.

¹³³ Samas, l. 106.

¹³⁴ Samas, l. 109.

Kallase järglaseks taimefüsioloogia kateedri juhatajana sai 1952. aasta märtsis Venemaa eestlane Aleksander Perk (s 1921), kes oli õppinud 1938–41 bioloogiat Leningradi ja 1945–47 Tartu Riiklikus Ülikoolis, seejärel taas Leningradis aspirantuuris 1948–51.¹³⁵

Lössenko ideede järgijaks võib pidada veel ka 1950. aastal Leningradi Riikliku Ülikoolis aspirantuuri lõpetamise järel Tartu Ülikooli dotsendiks määratud Oleg Mihhailovit (s 1915),¹³⁶ kes küll kogus omal ajal tuntuust päevalillesordiga “Gigant”, kuid keda teadlasena tõsiselt ei võetud.¹³⁷

Kokkuvõtteks

Sarnaselt teiste Nõukogude Liidu kõrgkoolidega ei jäänud lössenkismist puutumata ka TRÜ bioloogiaosakond. Siingi kerkis esile Lössenko sarnane vaimselt vähevõimekas, aga võimukas ja nõukogude võimus silmis laitmatu taustaga isik – Heinrich Kallas, keda edutati juhtivatele ametikohtadele. Samuti otsiti ja leiti lössenkismi ja mitšurinluse vastaseid ning pärsiti eeskätt geneetika ja antropoloogia arengut.

Erinevalt ülejäänud Nõukogude Liidust võib väita, et TRÜ-s (ja Eestis tervikuna) oli 1948. aasta augustisessiooni mõju siinsele bioloogiateadusele märksa leebem ning teadlaste vastased rünnakud-repressioonid tagasihoidlikumad. Sellele aitasid kahtlemata kaasa silmapaistvate Eesti iseisvusaegsete teadlaste domineerimine TRÜ bioloogiaosakonnas ja oskus end nõukoguliku retoorika abil kaitsta.

Lössenkismist otseselt mõjutatud Heinrich Kallase tegevusvaldkond – taimefüsioloogia – oli stalinismiaegses TRÜ bioloogiaosakonnas selgelt ebapopulaarne, botaanika (August Vaga) ning zooloogia (Johannes Piiper, Heinrich Riikojä) aga populaarsed, mida tõendavad ka aastatel 1944–52 ülikooli bioloogiaosakonna lõpetanute erialavalikud: 33 zoooloogi, 27 botaanikut ja 6 taimefüsioloogi.¹³⁸

Ülikooli bioloogia eriala lõpetanud said oma aja tingimusi ja võimalusi arvestades väga hea erialase ettevalmistuse ning tollastest bioloogiatudengitest võrsus rida silmapaistvaid teadlasi, nende seas 1947. aastal bioloogiaosakonda astunud hilisemad bioloogiadoktorid ja professorid Erast Parmasto, Hans-Voldemar Trass, Hans Remm ja Harry Ling.

¹³⁵ EAA, f. Tartu Ülikooli Arhiiv, n. 18/1-k, s. 254, l. 2–29.

¹³⁶ EAA, f. Tartu Ülikooli Arhiiv, n. 2/66, s. 75, l. 2–2p.

¹³⁷ Trass, *Üksi ja ühes*, 62.

¹³⁸ EAA, Tartu Ülikooli Arhiiv, n. 63/39, l. 6.

ABSTRACT: *Lysenkoism and the Department of Biology of Tartu University in the period of Stalinism*

The goal of the present article is to explain first of all, on the basis of so far unused archival records, the supporting surface of Lysenkoism and the formal possibilities for resistance to it in the Department of Biology of Tartu State University (TSU).

Similarly to the other universities of the Soviet Union, the Department of Biology of TSU did not remain untouched by Lysenkoism. There emerged a Lysenko-like individual – Heinrich Kallas – a mentally incapable and bossy person with the perfect background in the eyes of the Soviet power who was promoted to the leading posts. The opponents of Lysenkoism and Michurianism were sought and found, and the development of genetics and anthropology was hindered.

Unlike the rest of the Soviet Union, it can be said that in TSU (and in Estonia as a whole) the influence of the 1948 August session on biological science was considerably milder and the attacks-repressions against scientists more modest. Without doubt, the domination of outstanding scientists from the period of Estonian independence (Doctors of Biology August Vaga, Johannes Piiper, Heinrich Riikoja, Liidia Poska-Teiss, Juhan Aul) in the Department of Biology of TSU and their ability to protect themselves with the help of Soviet rhetoric contributed to it.

Heinrich Kallas's area, plant physiology (influenced directly by Lysenkoism), was definitely unpopular in the Department of Biology of TSU during Stalinism, but botany (August Vaga) and zoology (Johannes Piiper, Heinrich Riikoja) were popular. This is indicated by the specialities of the graduates from the Department of Biology of TSU from 1944–52: 33 zoologists, 27 botanists, and 6 plant physiologists.

Although the schooling of new Lysenkoists failed, unfortunately the development of plant physiology and genetics also was hindered, as the young were not interested and the older scientists could not study everything.

Considering the conditions and possibilities of the period, the graduates of the Department of Biology received very good professional training and several of them became outstanding scientists. Among them were the future Doctors of Biology and Professors Erast Parmasto, Hans-Voldemar Trass, Hans Remm and Harry Ling, who entered the Department of Biology in 1947 and completed the fight against Lysenkoism.